

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAYI : 1

ELAZIG -1996

İSLAM'IN İLK ASRINDA MUSUL'DA ÜÇ BÜYÜK DİNİ GRUP

Musul, 36. paralelin hemen üzerinde, bugünkü Irak'ın kuzeybatısına düşen bölgede, Dicle nehrinin batısında kurulmuş bir şehirdir. Kazvini, şehrin bu ismi almasını stratejik önemine bağlar; el-Mevsilu, yolların birleştiği yer, kavşak, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir. Musul, bütün beldelerin ulaşım yeri olduğundan bu ismi almıştır.⁽¹⁾ Yakut el-Hamevi ise, şehrin bu özelliğini şu şekilde ifade eder : "Musul, Irak'ın kapısı, Horasan'ın anahtarıdır, Azerbaycan'a ulaşım buradan sağlanır, Cezire ve Irak'ı birbirine bağlar".⁽²⁾ Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi Musul, doğu ile batın yollarının buluştuğu önemli bir mevkidedir.

Şehrin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesi Hz. Ömer dönemine rastlar. Hicretin 20. yılında halife tarafından görevlendirilen Utbe b. Ferkad es-Selemi, şehri İslam Devleti topraklarına katmıştır. Bizans-Sasani mücadelesiyle siyasi istikrarını kaybeden şehir, İslam orduları tarafından ele geçirilince bu olumsuz durum ortadan kalkmış ve sükunet ortamı hakim olmuştur. Özellikle ikinci vali Harseme b. Arfece ile birlikte yeni bir

İbrahim
TELLİOĞLU

F.U. İlahiyat Fak.
İslam Tarihi
Araştırma Görevlisi

- 1 Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvini; *Asaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad*, Beyrut 1969, s. 461.
- 2 Yakut el-Hamevi; *Muce'mu'l Buldan*, C.IV, Beyrut 1979, s.223.

yapılanmaya gidilerek Arap savaşçılarının şehre iskan ettirilmeleri sonucu Musul, devletin kuzeydeki askeri karargahı haline gelmiştir.⁽³⁾ Böylece şehrin hakimiyeti tamamen Müslüman Araplara geçmiştir.

Harseme b. Arfece'nin organizasyonu ile birlikte, bölgenin etnik durumunda büyük bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim, ilerleyen dönemde Musul'un siyasi-kültürel tarihini yönlendirecek gücün, Müslümanlar'ın ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Şehirdeki tarihleri daha önceye dayanan Yahudilerin ve Hristiyanların İslam'ın ilk aşındaki durumlarını incelemek, İslam fethi ile bölgede başlayan denge değişikliklerinin ortaya konması bakımından önemlidir.

Yahudiler

Yahudilerin bölgedeki tarihleri, Hristiyan ve Müslümanlardan çok daha önceye dayanır. Müslüman Araplar şehre geldiklerinde karşılaştıkları gruplardan birisi Yahudilerdir.⁽⁴⁾ Yerleşim yeri olarak bir mahalleleri mevcuttur.⁽⁵⁾

Bölgede Yahudi varlığının başlamasında, Yunus Peygamberin büyük rolü vardır. Yunus (A.S.) İsrailoğullarındandır ve Ninova şehrine peygamber olarak gönderilmiştir. O dönemde şehir halkı putperesttir. Yunus (A.S.) halkı puta tapmaktan nehyederek, Allah'ın birliğine davet etmiş, fakat şehir halkı sözünü dinlemeyerek O'na itibar etmemişlerdir. Yunus (A.S.) Allah'a dua ederek, azap göndermesini istemiş, Allah tarafından bu dua kabul olunarak belirtilen bir zamanda azap gönderileceği belirtilmiştir. Yunus (A.S.) bunu halka bildirdiği halde aldırış etmemişler, O da azap günü kızarak şehirden ayrılmıştır. Ninova halkı başına gelen azabı anlayınca, Yunus (A.S.)'ı aramışlar, bulamayınca sahraya çıkarak dört gün boyunca Allah'a yalvarmışlardır; sonunda duaları kabul olmuş, Allah onları affetmiştir. Daha sonra Ninova halkı, Yunus (A.S.)'ın yanlarına gelmesini ve şeriat ahkâmını, ibadet yolunu göstermesini beklemişlerdir. O sırada Yunus (A.S.)'ın başına, meşhur balık hadisesi

3 Belazuri; *Fütuhu'l Büldan* (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 476, İbnu'l-Fakih; *Kitab al-Buldan*, Leiden 1967, s. 128, Heyet; *El Irak Fi't Tarih*, Bağdat 1983, s. 318.

4 W.B.Fisher; *The Middle East*, London 1952, s. 369, H.J.Luke; *Mosul and its Minorities*, London 1925, s. 14.

5 Kudame b. Cafer; *El-Harac ve Sinaatü'l Kitab*, Bağdat 1981, s. 382

gelmiş, bu olaydan sonra Ninova'ya dönerek halka şeriatı ve ibadetleri öğretmiştir.⁽⁶⁾ Yunus (A.S.)'ın hayatından anlaşılacağı gibi, Musul'da Yahudi varlığının başlaması, bizzat şehre gönderilen bir Peygamber'in Allah'ın birliğini kabul ettirerek gerekli şartları ve ibadetleri öğretmesiyle başlamıştır.

Yahudilerin şehrin demografik yapısını etkileyecek şekilde güce ulaşmaları, bölgeye yapılan önemli bir göçle olmuştur. Bu dinin mensupları içtimai özelliklerinden dolayı, dinleri sebebiyle kendilerini diğer insanlardan farklı görmüşler ve onlarla kaynaşmayı reddetmişlerdir. **İsmail Raci el-Faruki**, bu genel kuralın Bereketli Hilal bölgesi için geçerli olmadığını belirterek, İbranilerin, çöl göçmeni olarak bölgeye yayıldıklarını ve yerleştiklerini nakletmiştir.⁽⁷⁾ **Günaltay** ise, göçmen olarak bölgeye yerleşen Yahudiler'in, ilerleyen dönemde anavatanlarına dönmediklerini belirtmiştir. Pers İmparatoru II. Kuraş döneminde Asurluların ülkelerinden zorla sürdürdükleri kavimler yurtlarına dönme hususunda serbest bırakılmışlardır. Bu kavimlerin başında gelen Yahudiler ise, anavatanları Kudüs ve Filistin'e -istisnalar hariç- dönmeyerek Mezopotamya bölgesinde kalmışlardır.⁽⁸⁾ Bu göç dalgası ile birlikte Yahudiler, Musul'da, nüfus olarak etkili olmaya başlamışlardır. Bereketli Hilal bölgesine gelen Yahudilerin, göçlerine sebep olan siyasi durum ortadan kalktıktan sonra bile bu topraklarda kalmalarını, ekonomik sebebe bağlayabiliriz. İleride göreceğimiz gibi, aynı sebeple bazı Arap kabileleri de Mezopotamya'ya göç etmiştir.

Hristiyanlar

Hristiyanlığın bölgedeki varlığı ile ilgili olarak, Cercis (A.S.)'ın şehre gelmesi önemli bir olaydır. Yahudiliğin yerleşmesinde Yunus (A.S.)'ın etkisi ile, Hristiyanlığın benimsenmesinde Cercis (A.S.)'ın çabaları aynıdır. **Taberi**'nin bildirdiğine göre, tüccar olan Cercis (A.S.), Hz. İsa'nın dini üzerinde, kendisiyle beraber hareket eden bir grup insanla birlikte Musul'a gelmiştir. Bu sırada Musul padişahı olan

6 Taberi; **Tarih-i Taberi Tercümesi**, C.II, s. 167, İbnü'l Esir; **İslam Tarihi**, C.IV, İstanbul 1986, s. 350-353.

7 İsmail Raci el-Faruki-Luis Lamia el-Faruki; **İslam Kültür Atlası** (Çev.Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul 1991, s. 66.

8 Şemsettin Günaltay; **İran Tarihi**, Ankara 1981, s. 144-145.

Dadiyan güçlü bir devlet adamıdır ve puta tapmaktadır. Cercis (A.S.) Dadiyan'ı, Allah'ı bir bilmeye çağırılmış, puta tapmaktan vazgeçmesini istemiştir. Bu teşebbüsünde başarılı olamadığı gibi, Dadiyan tarafından öldürülmüştür.⁽⁹⁾ Melik, Cercis (A.S.)'i öldürerek getirdiği mesajı önlemiş görünse de, Hristiyanlığın bölgeye yerleşmesine engel olamamıştır.

Stratejik durumu itibariyle Mezopotamya'nın en önemli şehri olan Musul, Hristiyanlığın yayılması ile birlikte bu dinin de en mühim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Honigman, Hristiyan kültürünün bölgeye yayılmasından sonra, şehrin, Ön Asya Hristiyanlığının merkezi olduğunu ileri sürmüştür.⁽¹⁰⁾ Bu ifade biraz abartılı olsa da, Musul'un Ön Asya Hristiyanlığı içindeki ehemmiyetini belirtmesi açısından dikkate değerdir. Nitekim, bu öneme, doğu Hristiyanları üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Jean Maurice Fiey de işaret eder. Tespitlerine göre, Musul, Ahvaz ve Fars şehirleriyle birlikte üç patriklik şehrinde birisidir.⁽¹¹⁾ 629 tarihli başka bir kaynağa göre de, Musul bölgesi, Ortodoks kilisesi içinde geçmişten gelen önemini devam ettirmektedir. Bu tarihte Tekrit (Tagrit) doğu Ortodoks kilisesi içinde önemli bir merkez olarak ortaya çıkmış olmasına rağmen, Musul'un statüsüne erişememiştir.⁽¹²⁾

Yahudi veya Hristiyan alimlerine danışarak, Hz. İbrahim'in dini Hanifliği ve Hristiyanlığı öğrenmek için bölgeye gelen iki önemli şahıs, şehrin önemli bir Hristiyan şehri olduğunu teyid eder. Bunlardan birincisi Selman-ı Farisi, diğeri ise Hz. Peygamber tarafından putları yeren ve kendini onlardan ilk nehyeden insan olarak tanımlanan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'dir.⁽¹³⁾

İran'ın İsfahan şehrinin Cey köyünden zengin bir arazi sahibinin oğlu olan Selman, bölgeye gelen tüccarlar vasıtası ile, Hristiyanlığı öğrenmek için Şam'a gider. Yanına gittiği piskopos, ölürken Selman'a şöyle der: "Oğlum Allah'a yemin ederim ki, bugün içinde

9 Taberi; a.g.e., C.I, s. 174-186.

10 E. Honigmann; "Musul" maddesi, İ.A., C.VIII, İstanbul 1971, s. 739.

11 Jean Maurice Fiey; *Communautes Syriaques en Iran et Irak des Origines a 1552*, London 1971, III. bölüm, s. 227.

12 Fiey; a.g.e., X. bölüm, s. 305.

13 Muhammed İbn İshak; *Siyer* (Haz. Muhammed Hamidullah, Çev. Sezai Özel), İstanbul 1988, s. 173.

bulduğum durum üzere hiçbir kimseyi bilmiyorum, insanlar helak olmuştur ve (dini) değiştirmişlerdir. Çok dini emirleri terketmişlerdir. Ancak Musul'da bir adam vardır, O da benim gibidir. Sen O'na git." Bu vasiyet üzerine Selman, Musul'a gelmiş ve buradaki piskoposun yanına yerleşmiştir.⁽¹⁴⁾ Bu olayda üzerinde durulması gereken husus, Hristiyanlığın bozulmasından dolayı üzülen piskoposun, öğrencisine vasiyet ederek O'nu Musul'a göndermesidir. Selman-ı Farisi'nin bu bölgelerde Hristiyanlığı öğrendikten sonra Müslüman olduğunu göz önünde bulundurursak, Musul'daki Hristiyanlığın az tahrifata uğramış, aslına en yakın olanlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ise, putları yeren insanlar arasında işi ve tavrı en düzgün olan insan olarak adlandırılmıştır. Mekke'de bulunduğu sırada, Yahudilik ve Hristiyanlığı araştırmış, İbrahim (A.S.)'in dini dışında bütün dinleri terkederek kavminden ayrılmış ve bu tavrını onlara açıkça belli etmiştir.⁽¹⁵⁾ Daha sonra Mekke'den ayrılan Zeyd, Yahudi ve Hristiyan alimlerden sorarak, Hz. İbrahim'in dini olan hanifliği bulmak için dolaşmaya başlamıştır. Bu dini bilen bir insanla görüşmek için önce Şam'a gitmiş, daha sonra da Musul'a gelmiştir.⁽¹⁶⁾ Zeyd her ne kadar Yahudi ve Hristiyanlığı benimsememiş olsa da, hanifliği ararken, bu iki dinin alimlerine sormak lüzumunu hissetmiştir. Aldığı tavsiye üzerine Musul'a gelmesi, şehrin hem haniflik dininin yaşadığı yerlerden biri olduğunu, hem de Yahudi ve Hristiyan din adamları tarafından önemli bir dini merkez kabul edildiğini gösterir.

Musul'da Hristiyanlığın yayılması Cercis (A.S.) ile başlamıştır, ancak bu din mensuplarının nüfus olarak artarak güç haline gelmeleri, mezhep çatışmaları sonucu bölgeye yapılan göçlerle olmuştur. Monofizit mezhebine mensup Hristiyanlar, Roma doktrinine ters düştükleri için baskı görmüşler ve bölgeye göç etmişlerdir. Ostrogosky, Bizans'ın başlangıçta Monofizit mezhebini devlet mezhebi olarak kabul ettiğini, bunun sonucu olarak özellikle Akdeniz'in

14 Siret-i İbn-i Hişam Tercümesi (Çev. Hasan Ege), C.I, İstanbul 1994, s. 228, İbn İshak; a.g.e., s. 288.

15 İbn İshak; a.g.e., s. 171.

16 İbn Hişam; a.g.e., C.I, s. 306, İbn İshak; a.g.e., s. 174.

doğusunda ve güneyinde, bu mezhebe mensup insanların sayısı oldukça arttığını belirtmiştir. Hal böyleyken 451 Kadıköy konsiliyle Monofizmin yasaklanması, Bizans merkezi ile doğu eyaletleri arasındaki uçurumun derinleşmesine yol açmıştır.⁽¹⁷⁾ Bizans gibi geniş coğrafyaya hükmeden devletin böyle küçümsenmeyecek bir hata yapması, büyük devlet olma özelliği ile bağdaşmaz. Olayın Musul'u ilgilendiren yönü ise, el-Faruki'nin belirttiği şekilde, Bizans'ın zulmünden kaçan binlerce Monofizit Hristiyan'ın Mezopotamya bölgesine göç etmeleri ve Roma doktrinine ters düşen geleneklerine bağlı olarak varlıklarını sürdürmeleridir.⁽¹⁸⁾ İşte bu göçler sonucu, bölgenin demografik yapısı önemli ölçüde değişmiş ve Hristiyanlar, nüfus olarak üstün duruma geçmişlerdir.

Hristiyanlar Monofizit göçleri sonucu sayıca güçlenmişlerdir, ancak Musul'un siyasi tarihinde etkili olacak grup, göçmen Monofizitler değil Hristiyanlığı benimseyen Arap kabileleridir. Bu grupların bölgeye gelişleri, ekonomik sıkıntılar ve kabile anlaşmazlıkları sebebiyledir. Hem siyasi hem de ekonomik bakımdan Yahudilerin bölgeye göç etmeleriyle Arap kabilelerinin göçleri büyük benzerlikler arzeder; yalnızca siyasi sebepte Yahudilerin bölgeye sürüldüklerini, Arapların ise kabilecilik problemleri yüzünden geldiklerini farklılık olarak gösterebiliriz.

Mikro milliyetçiliğin hakim olduğu Arap yarımadasındaki kabile problemleri, bu gruplar tarafından göç edilen bölgelere de taşınmıştır. **Hasan İbrahim Hasan**, Eyad kabilesinin Mudar ve Rebia kabileleri ile anlaşmazlığa düştüğünde Musul, Tekrit, Humus ve Suriye'ye göç ettiklerini belirtmiştir.⁽¹⁹⁾ Ancak, Irak, Şam ve Cezire bölgelerindeki Hristiyan Arapları inceleyen **el-Bataniye**, Mudar ve Rebia kabilelerinin de el-Cezire bölgesine göç ettiklerini bildirmiştir.⁽²⁰⁾ İleride ifade edeceğimiz gibi, bu gruplar din farkına bağlı kalmadan kabilevi anlaşmazlıklarını devam ettirmişler ve kabile anlayışı esasına dayanan ittifaklar kurmuşlardır. Bu bloклаşma

17 Georg Ostrogosky; **Bizans Devleti Tarihi** (Çev.Fikret Işıltan), Ankara 1980,s. 55.

18. el-Faruki; a.g.e., s. 75-76.

19 Hasan İbrahim Hasan; **İslam Tarihi** (Çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), C.I, İstanbul 1991, s. 31.

20 Muhammed Dayfallah el-Bataniye; "El-Alakatu Beyne Nasara el-Arab ve Hareketi'l Felhi'l-İslami fi'l-Cezireti'l-Arabiyye ve'ş-Şam ve'l-İrak", **Muarrihu'l Arabi**, London 1982. S. 22, s.42.

özellikle İslam fetihleri sırasında Hristiyan Arap kabilelerinin ön plana çıkmalarına sebep olmuştur. Herhangi bir kabile İslam fethine sıcak baktığında, karşı gruptaki Araplar Müslümanlara karşı muhalefet etmeye başlamışlardır. Hicretin birinci asrında Habur, Dicle ve Fırat suları arasında, el-Cezire bölgesine yerleşen Tağlibilerin,⁽²¹⁾ ihtilafli oldukları kabileler İslam orduları ile birlikte hareket edince, fetih hareketine uzun bir süre karşı çıkmaları tezimizi doğrular.

Adı geçen Arap kabilelerinin Hristiyan olmalarında, göç ettikleri coğrafya en büyük sebep olarak karşımıza çıkar; Bizans-Sasani sınırında bulunan bölgede, sınır komşusu olan bu iki büyük devletin nüfuz mücadelesi vardır. Arap kabileleri de bölgeye göç ettiklerinde, ticari ve siyasi olarak, Bizans ile ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bizans gibi büyük bir devletle aynı coğrafyada bulunmak ve müttefik olmak, bazı zorunlulukları beraberinde getirmiştir; bunlar arasında, dini düşüncelerin müttefik ve komşular arasında yayılması olayı da mevcuttur. Doğal olarak, bu yayılma, güçlüden zayıfa doğru yöneleceğinden, yukarıda işaret edilen Arap kabileleri, Bizans'ın dini olan Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Ticari ilişkiler ve misyonerlik faaliyetleri, bu yayılmayı sağlayan fiili araçlardır.⁽²²⁾ **El-Bataniye**'nin tespit ettiği gibi, Bizans gibi büyük bir devletle ticari ilişkide bulunmak, Arap kabilelerini dini değişime uğratmış ve hakim unsur olan Bizans'ın dinini seçmelerine sebep olmuştur. Tağlibi kabilesinden örnek verirsek, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı Hristiyanlığı kabul ettiklerini görürüz. Hz. Peygamber vefat ettiğinde, Tağlibi kabilesi, göç ettikleri bölgede Hristiyanlığı benimsemiş bir vaziyette varlığını devam ettirmektedir.⁽²³⁾

El-Bataniye, İslamiyet'in yayılma döneminde, bazı Hristiyan Arap kabileleri siyasi krize sebep olduklarını belirtmiştir. Nimr, Tağlibi ve Eyad Hristiyanları, Aynu't-Tamr savaşında Müslümanlarla savaşmışlar, yenilince de Farslarla ilişki kurmuşlardır.⁽²⁴⁾ Bunlardan Eyad kabilesi mensupları, bir rivayete göre İslam ordusu bölgeye

21 H. Kindermann; "Tağlib" maddesi, İ.A., C.XI, İstanbul 1986, s. 620-627.

22 El-Bataniye; a.g.m., s. 46.

23 Fiey; a.g.e., X. bölüm, s. 296.

24 El-Bataniye; a.g.m., s. 83.

gelince Bizans'a kaçmışlar, diğer bir rivayete göre de Müslümanlar bölgeye gelmeden Bizans'a sığınmışlardır. Hz. Ömer'in diploması faaliyetleri sonucu, bu kabile Müslüman topraklarına geri gelmişlerdir.⁽²⁵⁾ Tağliboğulları ise, cizye meselesi yüzünden Bizans topraklarına geçme tehdidinde bulunmuşlardır. Hz. Ömer, bu kabilenin düşman hududunda bulunması ve üstün bir savaş gücüne sahip olması hususunu gözönünde bulundurarak, kendine has bir yöntemle, bu kabileden iki kat sadaka alarak cizye uygulamasından muaf tutmuştur.⁽²⁶⁾ Tağlibi kabilesinin de İslam topraklarında kalmaya razı olmasıyla, mesele teşkil eden Arap kabileleri İslam Devleti egemenliğine girmiştir.

Arapların Hristiyanlığı benimsemesi ile ilgili olarak, dikkat çeken bir husus vardır. Hristiyanlık, Arap kabileleri arasında gerekli sosyal düzenlemeleri yerine getirememiştir. Arap kökenli Hristiyanlar, birbirleriyle ilişkilerinde cahiliye döneminin kabile taassubunu yıkamamışlar, aksine asabiyeti ön planda tutmuşlardır. Hristiyanlık, kabilecilik akımını önleyemeye muvaffak olamamıştır. Tağlibiler gibi Hristiyan Araplar, diğer Hristiyan kabilelere baskın düzenledikleri gibi, din faktörüne bağlı kalmayarak, Gassanilere karşı Lahmilerin yanında yer almışlardır.⁽²⁷⁾ Hristiyanlığın sosyal açıdan bir yenilik getirememesi, buna karşılık İslamiyet'in kabile asabiyetini ortadan kaldırmayı başarması, adı geçen Arap kabilelerinin yeni dine karşı alaka göstermelerine sebep olmuştur.

Hristiyan Arap kabilelerinin İslam'a bakış açıları, birdiğere göre farklılık gösterir. Daha Hz. Peygamber döneminde, Kureyşlilerle mücadele sürerken, el-Cezire'nin doğusundaki Araplar Medine'ye iyi niyet elçileri göndermeye başlamışlardır. Hatta Abdulkays kabilesinden el-Carud b. Bişr b. el-Mualla, Hz. Peygamberle görüşmüş ve Hristiyanlığı terk ederek Müslüman olmuştur.⁽²⁸⁾ Ancak bu hareketleri ferdi olarak değerlendirmemiz gerekir. Kitle halinde İslam'a yöneliş ise, Arnold ve Fisher'ın belirttiği gibi, Müslümanların siyasi yönden üstün duruma geçmeye başlamaları ve

25 El-Bataniye; a.g.m., s. 86-87.

26 Mustafa Fayda; Hz. Ömer Devrinde Gayr-ı Müslimler, İstanbul 1989, s. 153, Taberi; a.g.e., C.3, s. 83.

27 El-Bataniye; a.g.m., s. 50.

28 Siret-i İbn-i Hişam, C.IV, s. 306, El-Bataniye; a.g.m., s.61

Arapların, durumlarını Bizans'tan ayrı düşünmeleriyle hız kazanmıştır. Kadisiyye savaşından sonra başlayan ilerleyişle, Müslümanlar 637'de Dicle'den kuzeyde Musul'a kadar bütün Mezopotamya'yı ele geçirince, Araplar, İslam'a ve İslam'ın fetih hareketına sıcak bakmaya başlamışlardır.⁽²⁹⁾ Musul'da Hristiyan etkinliğinin ortadan kalkması, bu dini benimseyen Arap kabilelerinin İslam Devletinin egemenliğini kabul etmesiyle son bulmuştur; böylece, İslam döneminden önceki güç unsuru olan Hristiyanlar, şehirdeki hakimiyetlerini Müslümanlara devretmişlerdir.

Müslümanlar

Musul'daki İslam varlığı, bölge fethedilip Müslüman Arap kabileleri şehre iskan ettirildikten sonra başlamıştır. Gerçi bu gruplar bölgeye gelmeden önce de bazı Arap kabilelerinden İslam'ı seçenler olmuştur, fakat bunlar ferdi plandadır, şehirde Müslüman nüfuz oluşturamamışlardır.

İslam fütuhatı sırasında Tağlib, Eyad, Nemr kabilelerinin İslam ordusuna yardım ettiği şeklindeki rivayeti⁽³⁰⁾ değerlendirmeye alırsak, pek dikkate değer bulamayız. Aynı rivayet, Musul'u fethedenin İyaz b. Ganem olduğunu ve şehrin el-Cezire ile birlikte fethedildiğini belirtmektedir. Bu sebeple birinci bilgiyi de sağlıklı kabul edemiyoruz.

İslam ordusu ile birlikte Musul'a gelen Arap kabileleri, Hazrec, Ezd, Temim, Tağlib (Beni Vail'den), Hemedan, Rebia, Şehvan (Tağlib'in kolları) kabileleridir.⁽³¹⁾ Bu Arap kabilelerini incelediğinde, bir bütünlük içinde olmadıkları dikkat çeker. Anayurtlarında kabile problemleri olan bu gruplar, aynı davalarını göç ettikleri bölgelerde de devam ettirmişlerdir. Şehre yerleştirilen Arap kabilelerinin kontrol edilemez durumda olduğu şeklindeki yorumu,⁽³²⁾ bu açıdan dikkate almak gerekir. Ancak yorumda eksik olarak gördüğümüz taraf, bu kabile problemlerinin hiçbir zaman -Hristiyan Araplar arasında yaşandığı gibi- siyasi çekişmeye dönüşmediğinin gözardı edilmesidir. Göç edilen bölgelerde kabilevi meselelerin devam etmesi, İslam

29 Sydney Nettleton Fisher; *The Middle East a History*, London 1971, s. 48, T.W.Arnold;

İntişar-ı İslam Tarihi (Çev.Hasan Gündüzler), Ankara 1982, s. 66.

30 Ahmet Cevdet; *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, C.II,1985, s. 203.

31 Gorgis Avvad; *Medinetü'l Mavsıl*, Bağdat 1959,s. 4.

32 *The Islamic Middle East a History* (Editör: A.L.Udovitch), London 1971, s. 180.

düşüncesinin eksik algılanmasından kaynaklanmıştır. Bu eksiklik, sosyal bir problemin dışı vurumudur ve zamanla, -Hristiyan Arapların başaramadığı şekilde- siyasi bir kamplaşmaya meydan vermeden sona ermiştir. Neticenin müspet olmasında, İslamiyet'in kabile asabiyetine karşı olan sert tutumu en büyük sebebi teşkil eder.

Musul'da oluşan İslam toplumu arasında, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde herhangi bir siyasi kutuplaşma sözkonusu değildir. Ancak, Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve müteakiben Hz. Ali döneminde, siyasi olayların bütün İslam aleminde kamplaşmalar oluşturması şehirde de etkisini göstermiştir. Şehre gelen Arap kabileleri ,II. Muaviye döneminde başlayan Muhtar Ebu Ubeyd es-Sakafi isyanında görüldüğü gibi önce Şiiliği, Abdülmelik b. Mervan dönemiyle birlikte ise Hariciliği benimsemişlerdir.Şehrin siyasi tarihinde dönüm noktası olan bu tercihler, bölgede bulunan Arap kabileleri ile merkezi yönetim arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur. Gerek sayıları gerekse siyasi güçleri itibariyle şehrin geleceğini Müslüman Arapların belirlediğini ve merkezi yönetimle ilişkilerin bozulduğunu göz önünde bulundurursak, siyasi istikrarın bozulduğunu söylemek kaçınılmaz olur. **Hasan İbrahim Hasan**, Ömer b. Abdulaziz müstesna, Emevi yönetimi tarafından Araplarla Arap olmayan Müslümanlar arasında ayrım yapılması sonucu, Harici ve Şii isyanlarının Arap olmayan Müslümanlar tarafından da desteklenmesine yol açtığını belirtmiştir.⁽³³⁾ Bu değerlendirme, kaos ortamını Müslüman Araplar dışında da etkileyen grubun varlığını ortaya koyar. **Wellhausen** ise, bütün bu gelişmelerin özellikle Şebib b. Yezid b. Nuaym'in ölümünden sonra, Musul'u Haricilerin merkezi haline getirdiğini, Şeyban ve Bekr kabilelerinin Haricileri içlerinde barındıran kabileler olduklarını ifade etmiştir.⁽³⁴⁾

Musul'da başlayan istikrarsızlık ortamı, şehrin siyasi kimliğinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Yeni yolların kullanıma başlamasıyla ticari özelliğini kaybeden bölge, Ninova'dan miras kalan kültür merkezi olma özelliğini de yitirmeye başlamıştır. Siyasi ortamı bu derece karışık bir şehrin kültürel alanda ön plana çıkmasını beklemek pek doğru olmaz; ancak, özellikle hadis ile ilgili yapılan araştırmalarda, Musul'un, Rakka, Ruha ve Harran ile birlikte el-Cezire'nin en önemli hadis merkezlerinden biri olduğu belirtilmiştir.⁽³⁵⁾

33 Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.I, s. 433.

34 Julius Wellhausen; *İslam'ın İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri* (Çev. Fikret İşıltan) Ankara 1989,s. 76.

35 Kemal Sandıkcı; *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991, s. 125, 301.

SONUÇ

Müslüman Araplar Musul'a gelmeden önce, şehirde iki büyük dini grup olarak Yahudiler ve Hristiyanlar mevcuttur. Yahudi varlığı Yunus (A.S.) ile başlamış ve göçler sonucu nüfus kazanmıştır; ancak, gerek İslam öncesi dönemde, gerekse İslam döneminde şehrin siyasi-kültürel tarihini yönlendirecek kadar hakimiyetleri yoktur. Yerleşim yeri olarak bir mahalleleri mevcuttur, bu nüfus potansiyeli, İslam fethine kadar bir güç ifade eder; ancak Müslüman Araplar şehre yerleştirilip nüfusun büyük çoğunluğuna sahip olduktan sonra, Yahudi nüfusun genele oranı önemli ölçüde azalmıştır.

Hristiyanlar, İslam döneminden önce Musul'un kontrolünü elinde bulunduran güçtür. Özellikle II. asrın başlarından itibaren şehir, Hristiyanlığın Ön Asya'daki merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bölgedeki Hristiyan nüfusu, bazı Arap kabilelerinin Hristiyanlık dinini seçerek bölgeye yerleşmeleri ve Monofizit mezhebine mensup insanların bölgeye göçleri sonucu oldukça artmıştır. Hristiyan Araplar, özellikle İslam fethi döneminde ön plana çıkmışlar ve şehrin siyasi durumunu yönlendirmişlerdir. İncelediğimiz dönemin başlarında Hristiyanlar belirleyici güç iken, Müslümanlar, Hicretin 20. senesinden asrın sonuna kadar hakimiyeti ellerine geçirmişlerdir.

Şehirdeki Müslüman varlığı, Utbe b. Ferkad'in fethinden sonra iskan ettirilen Araplarla başlamıştır. Özellikle ikinci vali Harseme b. Arfece döneminde şehrin yeniden yapılanması ile birlikte, Arap kabileleri bölgeye yerleştirilmiş ve Musul, İslam Devletinin kuzeydeki askeri karargahı haline getirilmiştir. Bu organizasyon sonucu şehrin demografik durumu oldukça değişmiş, Müslümanlar en büyük siyasi güç haline gelmişlerdir. Hal böyleyken, Hz. Ali döneminde başlayan siyasi dalgalanmaların asrın ortalarından itibaren had safhaya ulaşması, hakim güç olan Müslümanların Şiilik-Hariciliğe meyletmelerine ve merkezi yönetim ile ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır. Şehri askeri merkez haline getiren Müslümanlar, siyasi istikrarsızlık sebebiyle aynı ilerlemeyi kültürel alanda uygulamaya muvaffak olamamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Ahmed Cevdet; **Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa** (Haz.: Mahir İz), C.II, 1985.
- 2- Arnold, T.W.; **İntişar-ı İslam Tarihi** (Çev.:Hasan Gündüzler), Ankara 1982.
- 3- Avvad, Gorgis; **Medinetü'l Mavsıl**, Bağdat 1959.
- 4- el-Bataniye, Muhammed Dayfallah; "El-Alakatu Beyne Nasara el-Arab ve Hareketi'l Fethi'l-İslami fi'l-Cezireti'l-Arabiyye ve'l-Şam ve'l-Irak", **Muarrihu'l-Arabi**, S.22, s.37-112, London 1982.
- 5- el-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir; **Fütulu'l Büldan** (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- 6- el-Faruki, İsmail Raci, el-Faruki, Luis Lamia; **İslam Kültür Atlası** (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul 1991.
- 7- el-Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed ; **Asaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad**, Beyrut 1969.
- 8- Fayda, Mustafa; **Hz. Ömer Döneminde Gayr-ı Müslimler**, İstanbul 1989.
- 9- Fiey, Jean Maurice; **Communautes Syriaques en Iran et Irak des Origines a 1552**, London 1979.
- 10- Fisher, Sydney Nettleton; **The Middle East A History**, London 1971.
- 11- Fisher, W.B.; **The Middle East**, London 1952.
- 12- Günaltay, Şemsettin; **İran Tarihi**, Ankara 1987.
- 13- Hasan İbrahim Hasan; **İslam Tarihi** (Çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), C. I, İstanbul 1991.
- 14- Heyet; **El-Irak Fi't Tarih**, Bağdat 1983.
- 15- Honigmann, Ernst; "Musul" maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul 1971, s. 738-741.
- 16- İbnu'l Esir, İzzuddin Ebi'l Hasan Ali b. Muhammed b. Abdulkерim el-Cezeri; **İslam Tarihi**, C. IV, İstanbul 1986.
- 17- İbnu'l-Fakih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hemadani; **Kitab al-Buldan** (Editör:E.J.Brill); Leiden 1967.
- 18- İbn İshak, Muhammed; **Siyer** (Haz. Muhammed Hamidullah, Çev. Sezai Özel), İstanbul 1988.
- 19- Kindermann, H.; "Tağlib" maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul 1986, s.620-627.
- 20- Kudame b. Cafer; **El-Harac ve Sinaatü'l Kitabe**, Bağdat 1981.
- 21- Luke, H.C.; **Mosul and its Minorities**, London 1925.
- 22- Ostrogosky, Georg; **Bizans Devleti Tarihi** (Çev. Fikret İşıltan), Ankara 1980.
- 23- Sandıkcı, Kemal; **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis**, Ankara 1991.
- 24- **Siret-i İbn Hişam Tercümesi** (Çev. Hasan Ege), C.I, İstanbul 1994.
- 25- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Rüstem; **Tarih-i Taberi Tercümesi**, C.II, İstanbul 1982.
- 26- **The Islamic Middle East A History** (Editör: A.L. Udovitch), London 1971.
- 27- Wellhausen, Julius; **İslam'ın İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri** (Çev. Fikret İşıltan), Ankara 1989.
- 28- Yakut el-Hamevi, Ebu Abdullah b. Abdullah; **Mucemu'l Buldan**, C.IV, Beyrut 1979.